

Дәріс №9. Этика. Құндылықтар философиясы

Оқыту әдістері/дәріс түрі: ауызша баяндау, талқылау

Оқытудың техникалық құралдары, көрнекі құралдар: интерактивті тақта, сызба – кестелер

Дәрістің оқыту нәтижелері

ПОН 2- этикалық шешімдерді негіздеу және қабылдау үшін медиамәтіндерінің философиялық аспектісін, әлеуметтік-мәдени және жеке жағдайларды талдау;

ПОН 3-мифологиялық, діни және ғылыми дүниетанымның мазмұны мен ерекше белгілерін түсіндіру; қазіргі әлемдегі адамның әлеуметтік және жеке болмысының құндылықтары ретіндегі негізгі дүниетанымдық концепциялардың рөлі мен маңызын негіздеу.

Дәрістің мазмұны (жоспары)

1. Философиядағы құндылық мәселелері: құндылықтар түсінігі, олардың иерархиясы.

2. Мораль және этикалық құндылықтар

Дәрістің тезистері;

1. Философиядағы құндылық мәселелері: құндылықтар түсінігі, олардың иерархиясы.

Дәріс мазмұнының 1-бөлімі бойынша тезистер

Әлем өзінің байлығымен және алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Әлемді рухани-практикалық игеру процесі барысында адам болмысты өз құндылықтары арқылы қарастырады. Бұл қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар тұлғаның сезімдері және ұмтылыстарымен сәйкес келетін әлемге деген ерекше эмоционалдық реңге ие болатын қатынасты білдіреді. Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, процестерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық және т.б. тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастырумен сипатталады.

Құндылықтық қатынас әрқашанда Субъектінің бойында белгілі бір эмоциялары - қуану, сүйсіну, таңдану, табыну т.б. туғызады. Оның ішіндегі ең жоғарғысы - қасиеттерге табыну. Адамға қасиеттер қажет, мейлі ол дін болсын немесе діни емес қасиеттер болсын. Бұл мәселе, әсіресе, қоғамның адамгершілік тұғырлары мен мәдени дәстүрлерінің құнсыздануы мен деградациясы кезінде өзінің өзектілігін байқатады. Құндылықтар - қасиеттер. Қасиетсіз адам жануарға айналып кетеді. Оларға деген табынушылық қатынас бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы моральдың негіздері ретінде өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игерудің нәтижесінде орнатылады. Қасиеттер адамның бойында моральдық жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындай түседі. Құндылықтық эмоцияның ең жоғарғы формасы - "жамандықтан" тазаруды білдіретін катарсис болып табылады. Әдетте катарсис термині Аристотельдің "Поэтикасындағы" трагедия теориясымен байланыстырылады. Антикалық философияда катарсис мәселесі Аристотельге дейін-ақ қойылған болатын. Әдебиеттерде айтылғандай "катарсис" терминінің көпмәнділігі эстетика тарихында оның әртүрлі түсіндірмелерінің пайда болуына әкелді. Шындығында бұл термин антикалық әдебиетте эстетикалық, психологиялық, этикалық, тіпті діни мағыналарда да қолданылады. Бұл көпмәнділік кездейсоқ емес, ол антикалық эстетиканың ерекше сипаты болып табылады. Антикалық эстетиканың үйрететін катарсисі немесе тазалануы тек эстетикалық ұғым емес, ол моральға да, интеллектке де, психологияға да қатысты, яғни бүтіндей алғанда адамның барлық қырына қатысты (Лосев А.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категории. М., 1965, 89-бет).

Жалтырағанның барлығы алтын емес. Құндылықтарды танудағы ең қиын мәселе – нағыз құндылықтарды жалғандарынан ажырата білу. Ол тек теориялық жағынан алғанда ғана қиын. Біз қайырымдылық пен зұлымдықты ешқайсысына анықтама бермей-ақ ажырата аламыз. Бұл жерде барлығын "таза суға" шығарып, күмәнсіз ететін гумандылықтың өлшемі қызмет етеді. Тіпті барлығы зұлым болғанда да зұлымдықтың аты зұлымдық, ешкім қайырымды болмаса да қайырымдылықтың аты қайырымдылық. Тек қайырымдылық пен адамға қызмет ететін нәрсе ғана нағыз құндылық болып табылады.

Құндылықтар әлемі – сөздің кең мағынасында мәдениет әлемі, адамның рухани эрекетінің саласы, тұлғаның рухани байлығының өлшемін білдіретін оның адамгершілік санасының, басымдылықтарының саласы. Әрбір мәдениеттің өз құндылықтар кешені бар. Құндылықтар адам болмысының әртүрлі формаларына деген қатынасты білдіретін адамзат мәдениеті болып табылады. Құндылықтар – өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адамгершілік насихаттарға, еркек пен әйел арасындағы байланысқа, адам өмірінің мәніне деген бағалаушы қатынас. Құндылықтар – материалдық және рухани қажеттіліктерді өтеу процесіндегі қалыпты нәрселер. Қалыпты мәнге қайырымдылық, сұлулық, әділеттілік идеалдары ие болуы мүмкін.

Құндылықтар дүниетанымның ықпалымен қалыптасады, өйткені адам әрқашан өзінің әлеуметтік тәжірибесі барысында әр алуан көзқарастарды біріктіруге ұмтылады. Біз құндылықтық бағдарлардың қайта бағаланып жатқан өзгерістер дәуірінде өмір сүріп отырмыз. Құндылықтардың алмасу процесі әдетте ұзаққа созылады. Құндылықтық бағдарлар, идеалдар жаңа мәнге ие бола отырып, қайта түлеуі мүмкін. Бұл тұрғыдан алғанда мәдениеттің өз нормалар, рәміздер, стандарттар қоры бар. Алайда мұнан адамзаттың рухани тарихында тек бір идеалдар ғана үнемі қайталанып келіп отырады деген ой туындамауы тиіс. Мәдениет, әрине өркениетті, өйткені ол үнемі белгілі бір құндылықтық бағдарларды өндіріп отырады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптардың, нормалар мен мағыналардың қызметін өзіне бағындыра отырып, оны реттейді. Құндылықтар адамға қоршаған нақтылықты тануға мүмкіндік беретін мағыналар жүйесін толығымен қайта құрып отырады. Әлемнің барлық алуан түрлілігінің құндылықтық сипаттамаларының бастаулары қайырымдылық, өмір, сұлулық болып табылады.

Заттар мен құбылыстардың сипаттамалары табиғаттағы, қоғамдағы, адамдағы процестердің бүтіндігі мен үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін қажет. Адамның өз өмірлік әлеміне деген қатынасын өзіндік тиесілік пен өзіндік бекітілудің құндылықтық құрылымы айқындайды. Адамдардың, дәуірлердің, мәдениеттердің, адам қоғамдарының арасында қаншалықты айырмашылық болғанымен, олардың барлығы құндылықты-мәнді диспозициялардың жекелеген жағдайларынан туындайды және оны өз бойында тасымалдайды. Бұл ментальдылықтың барлық деңгейлерінен көрінеді: жеке тұлғалық және ұжымдық бейсаналылықтан дүниетаным жүйелерінің ішкі мәнді ұйымдасқан күрделілігі мен институционалданған этностық нормалар мен ерекшеліктеріне дейін. Құндылықтар мәселесі қоғамның идеологиялық тұғырлары дискредитацияға ұшырап, мәдени дәстүрлері құнсызданған кезде, әрбір халық өзін мазалаған сансыз сұрақтың ең болмағанда бір бөлігіне жауап табу үшін өзінің өткен тарихы мен мәдениетіне бет бұрған кезде, тарихтың өтпелі, дағдарыстық кезеңдерінде өткір қойылады. Өткен ғасырдың өзінде ғылымда "аномия" түсінігі қалыптасты. Бұл – өмірлік идеалдар түбірімен өзгеріп, қалыптасқан құндылықтар жүйесі қайта пайымдалатын өзгермелі ахуалда сананың шарасыздық жағдайын білдіретін түсінік. Бұл тек жекелеген адам үшін ғана емес, бүкіл қоғамға да ауыр сын. Афины демократиясының дағдарысы Сократқа мынадай сұрақты қоюға мәжбүр етті: "Игілік дегеніміз не?" Бұл жалпы құндылықтық теорияның негізгі сұрағы болып табылады. Антикалық және ортағасырлық философияда ойшылдар құндылықтық сипаттамаларды, дәлірек айтқанда этикалық, эстетикалық, діни сипаттамаларды нақтылық, шынайы болмыс ұғымының өзіне енгізді. Бұл ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін ойшылдарды мазалап келген сұрақтардың бірі. Бір қарағанда бәрі түсінікті сияқты. Құндылық – бұл құнды нәрсе. Алайда, адам үшін не құнды және неге құнды? Кейде біреу үшін құнды нәрсе өзгелер үшін құнсыз болатын кездері де кездеседі. Бірақ онымен ешкімнің келіскісі келмейді және әрқайсысы өзі үшін құнды нәрсені нағыз құндылық деп есептейді. Кімдікі дұрыс?

Бұл мәселені құндылықтар теориясы немесе аксиология (грек тілінде "axia" – құндылық және "logos" – ілім) шешуге ұмтылады. Аксиология – құндылықтардың жаратылысы туралы, оның нақтылықтағы орны мен құндылықтық әлемдегі құрылымы туралы, яғни әлеуметтік және мәдени факторлар мен тұлға құрылымы арасындағы әртүрлі құндылықтардың

байланысы туралы ілім. Философиялық білімнің арнайы бөлімі ретінде аксиология XIX ғасырдың екінші жартысында ғана қалыптасты.

Құндылықтар проблематикасы ежелгі Шығыс және антикалық философияларда қарастырылғанымен "аксиология" терминін тұңғыш рет Э.Гартман қолданды. Ойшылар үнемі сұлулық, береке, қайырымдылық және т.б. түсініктердің мәнін ұғынуға ұмтылды, кейінірек мұның бәрі "құндылық" ұғымына біріктірілді. Философия тарихында "игілік деген не?" деген сұрақты алғаш қойғандардың бірі Платон. Ол болмысты "заттар әлеміне" және "идеялар әлеміне" бөле отырып, заттар әлемінде ақиқат, әсемдік, әділеттілік және т.б. жоғары игіліктерге сәйкес келетіндей ешнәрсе жоқ деп есептейді. Және сыртқы әлемнің өткіншілігі мен салыстырмалылығын ескере отырып адамдардағы ақиқат, әсемдік т.б. ұғымдарды уақыттан тыс, мәңгі идеялар кеңістігіне орналастырды. "Егер кім әсемдікті дұрыс пайымдаса, ол бұл жолдың ақырына жетіп, тосыннан жаратылысы жағынан таңқаларлықтай әсем нәрсені көреді... бұл нәрсе, ең алдымен мәңгі, яғни ол туылуды да, күйреуді де, өсуді де, шөгуді де білмейді, екіншіден ол ешбір жағынан тұрпайы болмайды, қашан да, қай жерде де өзгелермен салыстырғанда әдемі, ал басқа уақытта, басқа жерде өзгелермен салыстырғанда тұрпайы. Әсемдік – бұл бет, қол немесе қандай да бір дене бөлігі түрінде емес, қандай да бір сөз немесе білім түрінде емес өзінен-өзі әрқашан да өзінде тұтас бейне ретінде көрінеді: әсемдіктің өзге түрлерінің барлығы оған қатысында туылатын және күйрейтін болса, ал ол артып та, кеміп те кетпейді, ешқандай ықпалды сезінбейді" (Платон. Соч. в 3-х т. М., 1970, 142-бет).

Құндылықтар мәселесінің XIX ғасырдың ортасына дейін философиялық талдаудың дербес объектісіне айналмағанын айта кетуіміз керек. Антикалық философияда ғана емес, онан кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заман философиясында да құндылықтық сипаттамалар нақтылық, болмыстың шынайылығы ұғымдарына енгізілді. Классикалық философияда құндылықтар болмыспен тұтас күйінде қарастырылды және сондықтан аксиология дербес философиялық пән ретінде бөлініп шыққан жоқ. Аксиология философиялық зерттеудің дербес аймағы ретінде болмыс ұғымы екі элементке ыдырағанда ғана пайда болды: нақтылық пен құндылық әртүрлі талап пен ұмтылыстардың объекті ретінде қарастырылғанда аксиологияның басты мақсаты болмыстың жалпы құрылымындағы құндылықтың мүмкіндігін және оның нақтылық айғақтарына деген қатынасын көрсету. Мәдениеттің маңызды компоненті ретіндегі, адамның нақтылықты рухани-практикалық игеруінің негізі және реттеушісі ретіндегі құндылықтардың теориялық талдануы философиялық ой тарихында әртүрлі бағыттармен сипатталады. Бұл бағыттардың арасында мынадай типтерді атап өтуге болады: натуралистік психологизм, трансцендентализм, мәдени-тарихи релятивизм және социологизм.

Натуралистік психологизм өкілдерінің (А.Мейног, Р.Б.Перри, Дж.Дьюи және т.б.) тұжырымдауынша құндылықтың қайнар көзі индивидтің биопсихологиялық тұрғыдағы қажеттіліктерінде, ал құндылықтардың өздері құндылықтың заттай нақтылыққа орын алмасуын білдіретін қадағаланатын нақтылықтың ерекшелігі ретінде эмпирикалық тұрғыда көріне алады. Аксиологиялық трансцендентализм (жаңа кантшылдар – В.Виндельбанд, Г.Риккерт) үшін құндылық идеалды болмыс ретінде "таза" нормативті санамен сәйкестендірілетін болмыстың нормасы ретінде қарастырылады. Нормалар мәдениеттің барлық функцияларының (қызметтерінің) жалпы жоспарын құрайды және құндылықтың әрбір жеке іске асуын анықтайды. Сонымен бірге болмыс нормасының тәсілі норма статусын беретін оның субъект үшін маңыздылығы болып табылады. Трансценденталистер құндылықтардың мәнін нормалар қалаптастырудың өте күрделі процесінде жасақталатын өзара қатынастардың өзіндік рухани концентрациясы ретінде қарастырады. Бұл құндылықтарға олар ақиқатты, сұлулықты, қайырымдылық пен әділеттілікті жатқызады. Демек, құндылықтар – бұл қоршаған нақтылықтың көріністері емес, адамзат санасының терең тұңғыықтарында қалыптасатын трансценденталдық нормалардың әртүрлі формалары.

Персоналистік онтологизмнің құндылық концепциясының негізі діни этика принциптері болып табылады. Бұл бағыттың көрнекті өкілі М.Шелердің пікірінше құндылықтар әлемінің

өз иерархиясы бар. Құндылықтардың бұл жүйесінің ең жоғарғы сатысында Құдай орналасады. Құдайға деген сүйіспеншілік – адамзат сезімдерінің ең жоғарғы формасы. Иерархияның онан кейінгі баспалдақтарында "сұлулық" және "таным" орналасады. Мәдени-тарихи релятивизм аксиологиялық имморализм идеясына, яғни тең құқықты құндылықтық жүйелердің көп болуы мүмкін деген идеяға сүйенеді. Бұл концепцияның ерекшелігі тек бір "шынайы" құндылық жүйесімен шектеліп қана қоймай, белгілі мәдени-тарихи кезеңдердегі құндылықтық жүйелер мен құндылықтық бағыттырға басымдылық береді. В.Дильтейдің көптеген ізбасарлары, мысалы О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин және т.б. мәдениеттің құндылықтық мәнін түсіндіруде интуитивтік тәсіл қолданады. Мәдени-тарихи релятивизм өзінің пікірлері мен тұжырымдарының әлеуметтік психология мен әлеуметтік философияның түйісуі негізінде жариялайды.

Құндылықтар концепциясындағы социологизмнің негізін қалаушы М.Вебер болып табылады. Ол жаңа кантшылардың норма ретіндегі құндылықтар туралы көзқарасын қабылдап, оны әлеуметтік әрекет пен әлеуметтік білімді түсіндіруге қолданды. Ол құндылықты әлеуметтік субъект үшін маңызды норма, болмыстың тәсілі ретінде қарастырады. Онан ары қарай құрылымдық-функционалдық талдау мектебінде (Т.Парсон және өзгелері) "құндылық" ұғымы әлеуметтік институттардың қызмет етуі мен әлеуметтік байланыстарды анықтаудың құралы ретінде методологиялық мәнге ие болады.

Құндылықтар өмір сүріп қана қоймайды, сонымен қатар бір-бірімен салыстырыла отырып өзіндік құндылықтық қатарды, құндылықтық сатыны құрайды. Бізге белгілі барлық құндылықтар адамға бағытталған және шындығында, кез-келген құндылық өзінің нақты тарихи пайымдалуы мен іске асуында салыстармалы. Алайда мұнан тек нақты тарихи өмір сүретін адамдар мен әлеуметтік топтардың қажеттіліктері мен мүдделерін өтейтін игіліктер ғана құнды және барлық өзге құндылықтардың өлшемі болып табылатындай адам алдында категориялық талап ретінде қойылатын құндылықтар-мақсаттар жоқ деген пікір туындамайды.

Әдебиеттерде құндылықтардың жіктелуі әдетте былайша беріледі: витальды (өмір, денсаулық, игілік, экология және т.б.); әлеуметтік (әлеуметтік статус, жағдай, байлық, отбасы, тәуелсіздік және т.б.); діни (құдай, сенім, ғұрып, шіркеу және т.б.); моральдық (қайырымдылық, достық, сүйіспеншілік, парыз, адалдық, әділеттілік және т.б.); эстетикалық (сұлулық, идеал, үйлесімділік және т.б.); саяси (заңдылық, мемлекеттілік, ата заң, азаматтық еркіндіктер және т.б.). Осылайша құндылықтар жалпы динамикамен сипатталатын мәдени реттеушіліктің қозғалмалы саласын білдіреді.

Әртүрлі аксиологиялық теориялар адамдардың құндылықтық қатынастарының тәжірибелерін қорытындылай отырып, құндылықтардың сол белгілі класын қарастырады. Мысалы Г.Риккерт құндылықтардың алты саласы болады деп есептейді: ғылым, дін, өнер, мораль, жетілген өмір және "күдіретті сүйіспеншілік" (**Риккерт Г. О системе ценностей // Логос. 1914, Т.1. Вып 1**). Г.Риккерттің құндылықтар классификациясы қандай принципке негізделген және оның жүйесінің негізі неде? Г.Риккерттің құндылықтар иерархиясының принципі "бағалаушы субъекттен" келіп шығады. Жоғарыда айтылғандай құндылықтар қоғамдық-тарихи практика процесінде пайда болады және оның сипаттамалары болып табылады. Құндылықтардың көптүрлілігі адамдардың практикалық әрекетіне енген субъект-объекттік және тұлға-қоғамдық қатынастардың көптүрлілігінен туындайды. Субъект объектінің қасиетін адамның танымдық және өзгертуші әрекеті процесінде бағалайды. Өйткені әлемді танудан оны өзгертуге көшу алуан түрлі бағалаулар жүйесінде іске асады.

Белгілі поляк философы және эстетигі Р.Ингартен құндылықтарды витальды (өмірлік) және мәдени деп бөледі. Алғашқылары – бұл утилитарлық құндылықтар, пайдалылық құндылықтары. Екіншілері – бұл таным құндылықтары, эстетикалық құндылықтар, әлеуметтік қасиеттер мен адамгершілік құндылықтары (Ингартен Р. Исследования по эстетике. М.1962) Н.Ресчер өзінің құндылықтар типологиясында оларды әртүрлі адамзаттық қажеттіліктерімен, мүдделерімен, талап-тілектерімен байланыстырады. Н.Ресчер бойынша

құндылықтардың мынадай категориялары бар: материалдық, экологиялық, моральдық, әлеуметтік, саяси, эстетикалық, діни, интеллектуалдық, кәсіби, сезімдік.

Құндылықтардың типологиясын сондай-ақ ресейлік және қазақстандық зерттеушілер де келтіреді. РФА әлеуметтік зерттеулерінің мәліметі бойынша негізгі он төрт құндылықтың тұрақтылығы байқалады (яғни адамдардың құндылықтың санасының негізін құрайтын және ресейліктер өмірінің әртүрлі салаларында үнемі өзінің ықпалын байқататын құндылықтар): адам өмірі, еркіндік, адамгершілік, қарым-қатынас, отбасы, жеке бақыт, ұрпақ көбейту, әрекеттің мәні және күнкөріс көзі ретіндегі жұмыс, игілік (кіріс, денсаулық), инициативтілік (дәстүрді құрметтеу), тәуелсіздік, мейірімділік, беделділік, заңдылық.

ҚР ҰҒА саясаттану және әлеуметтану институтының 1996 жылғы мәліметі бойынша республика тұрғындары үшін ең басты құндылықтарды былайша төрт топқа біріктіруге болады (**Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе. Алматы 1997, 131-132 бб.**).

1. Өмірдің тұрақты және қалыпты деңгейі, республикадағы бейбітшілік пен тыныштық, отбасындағы береке, денсаулық, жеке және отбасы қауіпсіздігі, жақсы төленетін жұмыс, ұлтаралық келісім.

2. Азаматтардың құқығы мен еркіндігінің кепілі, экономикалық қауіпсіздік, жеке тәуелсіздік.

3. Қос азаматтылық, Қазақстанның тәуелсіздігі, кәсіпкерлік үшін жағдайдың жасалуы, қызметтік карьера.

Қазақстанда респонденттердің 2/3 демократияны тұлғаның құқығы және абыройымен, азаматтық еркіндікпен, құқықтық мемлекетпен байланыстырады. Кейбір респонденттер ғана демократияның кеңестік түсінігін ұстанады – ертеңгі күнге деген сенім, өмірдің жоғары материалдық деңгейі.

Қоғамдық дамудың құндылықтық негіздерін іздеу, құндылықтардың белгілі бір жүйесін таңдау қарама-қайшылықты, бірақ табиғи процесс. Әлеуметтік реттеудің жоғары деңгейіне негізделген құндылықтардың белгілі бір иерархиясы мен арнайы жүйесіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Бұл қоғамдық институттар мен адамдардың (индивидуалды болсын, ұжымды болсын) мақсатты әрекеттерінің нормативті бақылауының нақты және арнайы жүйелерін жасауға мүмкіндік беретін өлшемдердің құндылықтар жүйесінде бекітілуімен сипатталады. Сонымен қатар бұл қоғамда белгілі бір тәртіпті қамтамасыз етеді және әр алуан қоғамдық субъектілердің "құндылықтық ынтымақтастығын" қалыптастырады.

XX ғасырда ең алдыңғы орында әдетте прагматикалық деп аталатын кәсіпкерліктің "насихаттарына" негізделген құндылық бағдарлар шығады. Бұрынғы КСРО тұрғындарының бұқаралық санасында бұл насихаттар кешегі күнге дейін теріске шығарылып келді. Алайда, бұл моральдық көңіл-күймен шабыттана отырып, біз прагматизм туралы көп нәрсені аңғара бермейміз. Прагматизмде адамның өз алдына мақсат қоя білу қабілетімен, оны іске асыруымен, жағдайға ықпал етуімен, өзгелерімен бірлесе отырып нақтылықты өзгертулермен өмірдің қоятын міндеттерін шешумен сипатталатын жалпы белсенді, әрекетшіл жан ретінде адамға қойылатын талаптар универсалданады және біріктіріледі.

Кейде пайда мен табысқа бағдар ұстанатын сананың типін "реалистік" деп атайды. Мұндай адамда белсенділік, инициативтілік, дербестік сияқты қасиеттер болады. Кәсіпкерлік пен бәсекелестікте тұлғаның автономиясы, оның мақсатқа ұмтылушылығы мен еркіндігі бұқаралық құбылысқа айналады. "Өзге үшін емес, өзім үшін өмір сүргім келеді" деген формула прагматикалық дүниетанымды сипаттайды. Алайда мұны бірден эгоистік сананың дәріптелуі деп есептеуге болмайды. Бұл ойды былайша да жеткізуге болады. "Біреуге қызмет етіп, тәуелді болғым келмейді, өзіме-өзім қожа болғым келеді". Егер шығыс данышпанының тәуелсіздігі өз-өзінен бас тартуға негізделсе, ал бизнесменнің тәуелсіздігі қоғамдық күштің көрінісі ретінде байқалатын байлыққа ие болу мен оны көбейтуге негізделеді. Бұл капиталдың (ақшаның) барлық нәрсеге айнала алу қабілетінің арқасында мүмкіндік болады: тауарға да, тауар емес нәрсеге де.

Әрине, прагматизмнің құндылықтарын абсолюттендіруге болмайды. Прагматик ертеңгі күннің игілігі үшін кейбір нәрселерден бас тартуға дайын. Алайда, келешекке бағдар ұстау, әлеуметтік жаңашылдық, ойлаудың ептілігі, мұның бәрі прагматикте бір нәрсеге- қалып қоймау, пайда түсіруге бағынады, онсыз ол прагматик, яғни "іс жасайтын" адам емес. Пайдакүнемділік адамда ең басты нәрседен – сүйе білу қабілетінен айырады. Сүю, ұнату - өзіңді беруді, жомарттықты білдіреді, ал пайдакүнем өзін фаустық үлгі бойынша, яғни жанын эззілге беру арқылы сақтауға қабілетті.

Қазіргі қоғамның құндылықтарын талдау адамдардың негізгі құндылықтық бағдарларын қарастырмасақ жеткіліксіз болар еді. Мысалы, қазіргі замандағы көрнекті психоаналитик және этиктердің бірі Э.Фромм жемісті емес және жемісті бағдарларды бөліп көрсетеді. Бұл жерде берілген ұғымдардың белгілі бір индивидтің мінезін сипаттау емес, "идеалды типтер" екендігін ескеруі қажет. Әдетте әрбір тұлғаның мінезі бұл бағдарлардың барлығын немесе кейбірін білдіреді, бірақ оның біреуі басымдылыққа ие болады.

Жемісті емес бағдарлар рецептивті, каналушы, сараңдық және нарықтық бағдарларға бөлінеді. Рецептивті бағдарда адам барлық игіліктердің көзі сыртта жатыр, қалаған нәрседі алудың жалғыз тәсілі – мейлі ол материалдық болсын, сүйіспеншілік, білім, ләззат алу болсын, оны тек осы сыртқы көзден алу деп есептейді. Ең бастысы – өзің сүю емес, сүйікті болу. Олар тек беделді адамға, қамқоршыларға ғана емес қандай да болсын көмек көрсетуге қабілетті адамдардың барлығына да бағынышты. Олар бизнес саласында әлсіздеу, өйткені олар тәуелсіз емес және жасқаншақ. Жалпы алғанда алушы бағдардағы адамдардың дүниетанымы оптимистік және ашық-жарқын болып келеді, олардың өмірге және оның сыйына деген сенімділіктері бар, бірақ күнкөріс көзін жоғалту қаупі туғанда олар тынышсызданып, беймаза күй кешеді.

Қанаушы бағдардың рецептивтілікпен ұқсастығы, олар үшін де барлық игіліктің көзі өзінен тыс орналасады деп есептеуде. Ал айырмашылығы, қанаушы тип бір нәрсені өзгелерден сыйға аламын деп үміттенбейді, қалаған нәрсесін олардан күшпен немесе қулықпен тартып алады. Интеллектуалдық әрекетте ол сұғанақтықпен (плагиаттық) айналысады. Өзгелерден тартып алған нәрсе оған үнемі өзінікінен жақсы көрінеді де тұрады. Олардың құндылықтық қондырғысы дұшпандықтың және манипуляцияның (жұмсаушылықтың) қойыртпағымен боялған және олар кекесінге құмар болып келеді. Әрбір адам қанаудың объекті ретінде қарастырылады және пайдалылығы бойынша бағаланады.

Сараңдық бағдардағы адамдар сыртқы дүниеден қандай да болсын жаңа нәрсе аламын дегенге сенбейді; олардың қауіпсіздігі сараңдық пен үнемдеуге негізделеді, ал шығынды қатер ретінде қабылдайды. Олар өздерін қорғанмен қоршап алады және олардың басты мақсаты - өзінің қоймасына барынша көп әкеліп, мейлінше аз беру. Олар өмірлік субстанциялардың өзін-өзі толтыру функциясы бар екенін, белсенділік пен күш жұмсаудың энергияны арттырып, ал баяулықтың оны жоятынын түсінбейді. Шығармашылық акті – олардың өмір бақи сенбейтін құбылысы. Олардың девиздері: "Күннің астында жаңа ешнәрсе жоқ", "Менікі – бұл менікі, ал сенікі – бұл сенікі".

Нарықтық бағдар тек қазіргі заманда ғана басымдылыққа ие болды. Нарықтық қатынастар қазіргі қоғам дамуы мен қызмет етуінің негізі болып табылады. Сондықтан нарықтық құндылықтық бағдарды "нарықтың" экономикалық ұғымымен шатастыруға болмайды. Құндылықтың нарықтық ұғымы, айырбас құндылығының пайдалылықтан үстемдігі адамдар арасындағы, адам өзіне деген қатынастарда құндылықтың осы ұғымын қалыптастырды. Өзін тауар ретінде, ал жеке құндылығын айырбас ретінде қабылдауға негізделген мінездің бағдарын нарықтық бағдар деп атайды.

Соңғы онжылдықтарда "тұлғалық нарық" деп аталатын бағдар қалыптасты. Ондағы және тауар нарығындағы бағалаулардың принциптері бірдей: біріншісінде тұлға сатуға ұсынылса, екіншісінде – тауар. Табыс көбіне адамның өзін рынокта қаншалықты жақсы сата алуына, оның "қорабының" қаншалықты тартымдылығына, оның қаншалықты сергек, берік, жіті және сенімділігіне, оның отбасылық жағдайына, қандай клубқа жататындығына, керек адамдармен таныстылығына байланысты. Адам өзінің өмірі мен бақыты туралы ойланбайды,

қалай өтімді тауарға айналуын ойлайды. Ұтымды тауар сияқты адам да тұлға рыногында сәнді болуы тиіс, ал сәнді болу үшін тұлғаның қандай түрінің сұранысқа ие екендігін білуі тиіс. Мұндай үлгілердің картинасын жарнама, газеттер, журналдар, кино, теледидар, радио береді.

Қазіргі адам өзін базардағы сатушы ретінде де, тауар ретінде де қабылдағандықтан оның өзін-өзі бағалауды өзінен тыс жағдайларға бағынышты. Егер ол үлгеріп отырса - құны бар, ал олай болмаса – ол құнынан айырылады. Ол өзінің күш-жігерімен біртұтас емес, өйткені оны қолдану процесіндегі өзін көрсету емес, оларды сату процесіндегі оның табысы маңыздырақ.

Ойлаудың мұндай типі қазіргі білім беру жүйесінде де өзінің терең ықпалын тигізеді. Оқытудың мақсаты ең алдымен нарық үшін пайдалы ақпаратты барынша көп жинақтауға келіп тіреледі. Студенттерге өте көп нәрсені білу керек, тіпті олардың ойлануға да күші мен уақыты жетпей қалады...

Барлық бағдарлардың да өмірде өз үлестері бар, ал олардың қайсысының болмасын басымдылығы индивидтің өмір сүретін мәдени отрасының ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, қанаушы бағдар табиғи және адами ресурстарын тек өз елінде ғана емес, шамасы жеткен өзге елдерде де пайдаланып қалуға тырысқан авторитарлы жүйелерде үстемдік етті. Олар күштің құқын жариялап, оны күштінің тірі қалуын мәжбүрлейтін табиғат заңымен байланыстырды. Сүйіспеншілік пен тәртіптілік әлсіздік деп аталынып, ал ой толғау – қорқақтардың айналысатын ісі деп саналады.

Жемісті құндылықтық бағдар – бұл адам бойындағы мүмкіншіліктерді іске асыру мен күштерді пайдалану қабілеті. Жемістілік адамның өзін жаратушы және иесі ретінде қабылдауын білдіреді. Жемістілік көркем шығармашылыққа ғана сәйкес емес. Жемістіліктің классикалық үлгісін Гете Фауст бейнесі арқылы береді (**Гете. Фауст. – 2 бөлім, 5 акт**).

Нарықтық бағдардың жемістіліктен айырмашылығы шартты сипатқа ие. Нарықтық бағдарды сынау жоғары этика тұрғысынан жүргізілетінін ескеру қажет. Нарықтық бағдар қалыпты нәтижелер беру үшін, оның қатысушылары белгілі бір ережелерді сақтауы тиіс. Тек жүріс-тұрыстың жалпы ережелері ғана нарықтық тәртіптің тұтастығын бере алады. Аралас тәртіп жағдайында беімделу қабілетін арттыруға мүмкіндік беретіндей етіп жүріс-тұрыс ережелерін өзгерткен топ қана табысқа жете алады. Мұндай эволюция тура жолмен емес, әр түрлі типтегі тәртіптер арасындағы бәсекелестік барысында үздіксіз "тәжірибелер жасау", үнемі сынақтар мен қателіктер процесінде қалыптасады. "Жүріс-тұрыс эволюциясы тегіс өтпейді", – деп жазады Ф.Хайек - өйткені оларды сақтайтын күштер дұрыс және әділетті деп есептелетін қалаптасқан көзқарастармен қайшылыққа келеді" (**Пагубная самонадеянность. М.,1992, 39 б.**). Егер өркениет бірте-бірте алдын-ала моральды өзгерту пиғылының нәтижесінде қалыптасса, онда негізгі моральдық құндылықтардың жоқтығы нарықты оның сыбайлас және қылмыстық вариантына айналдырады деген тұжырым келіп шығады.

Әрине, өмірдің алдында бас ию этикасы бойынша жақсылық пен тұлға рыногының арасында келісім болуы екіталай. Алайда, мынадай сұрақ туындайды: нарықтық бағдар қай моральға келеді? Бірақ жоғары адамгершілік құндылықтар моральдың бүкіл мазмұнын тауыса алмайды. Сонда, нарықтық бағдардың құндылықтары қандай моральды ұстанады? Жеке мүдделердің өзара әрекетін реттейтін қатынастарға өзінің әділеттілік (сіңірген еңбегіне қарай), теңдік (құқық), тұлға автономиясы, адам абыройы сияқты принциптермен бірге әлеуметтік келісім моралы сәйкес келеді.

2 Рухани құндылықтың ұлттық негіздері.

Дәріс мазмұнының 2-бөлімі бойынша тезистер

Мораль адамзат қоғамының немесе жеке адам дауының белгілі бір кезеңінде, яғни, филогенезде және онтогенезде пайда болады. Мораль адамдық қарым-қатынастарды реттеу сатыларымен байланысты.

а) *Табыну сатысы* адамның «Біз» феноменімен көрініс табатын әлеммен біртұтастығын, оның әлем мен басқа адамдардан ажырамайтығын, адамның дүниетанымының басқалармен біртұтастығын білдіреді.

ә) *Мәдениет сатысы* адам қызметінің және адамдық ерекшеліктердің алун түрлілігі жағдайындағы мәдени нысандарды іріктеуді білдіреді. Бұл сатыда біз адамгершілік деп атайтын адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың табиғи нормалары қалыптасады, негізгі адамгершілік құндылықтар: еркіндік, жақсылық, жамандық, әділдік пайда болады. Мәдениет сатысы өркениеттің пайда болуымен аяқталады.

б) *Әлеумет сатысында* жақсылық, жамандық, еркіндік құндылықтары борыштың әлеуметтік түсінігіне ауысып, нақты бір қоғамда әлеуметтендіріледі де, әлеуметтік және құқықтық нормаларға айналады. Бұл кезде олардың адамгершілік бастамасы біртіндеп жоғалып, жойылып кетеді. Егер алдыңғы сатыда біз *гуманистік этика* (фр. humanite – адамды сүю) туралы сөз қозсақ, бұл сатыда әдеп жөнінде пікірлер айтылды. Әлеуметтік этиканың ерекшелігі – ол жекелеген, нақты бір адамның емесе, социумның мүдделеріне бағытталған. Адам бұл этикада қоғам әсер ететін объект ретінде немесе басқа социум (қоғамның немесе белгілі бір әлеуметтік институттың бөлігі) ретінде көрініс табады.

Әлеуметтік этика, ең алдымен, адамның жүріс-тұрысының сыртқы келбетіне, оның этикеттік имиджіне назар аударады. Ол адамдағы сыртқы мен ішкі элементтерді тікелей түрде бөліп қарастырады, сөйтіп, оны еркіндіктен айырады. Осыған байланысты, адамға сыртқы әсер мен жеке мінез-құлық арасындағы ішкі шиеленіс жетіп, ол сыртқы қарама-қайшылықтардан көрініс

Моральдың гносеологиялық қайнар көздерінің қатарында ерекше орынды антропология иеленген. Антропология – адам туралы ілім. Табиғи-ғылыми және медициналық антропология тірі ағзалар әлеміндегі адамның орнын анықтайды. Оған анатомия, физиология, нәсілдер тулары ілім және тағы басқа жатады. Моральды нормалар мен құндылықтар жүйесі ретінде талдау оны статикалық жағдайдағы қоғамдық құбылыс ретінде көруге мүмкіндік береді. Моральдық таңдау көзқарасы тұрғысынан моральды танып-білу оның динамикалық жағын ашуға, қоғамдық қатынастар жүйесіндегі нормалардың, қағидалардың, адамгершілік құндылықтардың және бағалаудың қызметін көтеруге мүмкіндік береді.

Этика әлем халықтарының әдеп жүйесін, моральды, адамгершілік мәдениетін зерттейтін философиялық пән. «Этика» термині ежелгі грек тілінде «бірлесе өмір сүруші адамдар тобының мекен-жайы» дегенді білдіреді, кейін әдеп туралы ілім мағынасына ие болды. «Әдеп» термині түрік халықтарының тіліне орта ғасырлардағы араб-мұсылман мәдениетінің ықпалымен енген. Көптеген мамандар этиканы әдептану деп аударып жүр. Қазақ этикасы туралы басылымдарда «әдеп», «ақылақ», «мораль» «адамгершілік» сияқты ұғымдар қолданыла береді және оларға әртүрлі анықтамалар беріледі. Кейде бұл терминдер бірге өмір сүру барысында қалыптасқан мінез-құлық, іс-әрекет ұқсастықтарын білдіретін әдет-ғұрып деген мағынаға ие болған.

Егер біз этиканы рационалды пайымдалған моральмен байланыстырсақ, онда төмендегі қағидаларды айқындау мүмкіндігі бар және олар әдептің реттеушілік табиғатына қатысты. Этика үшін жақсылық ұғымы оның басты ұғымы болды және бола береді, оның басты мақсаты – адам өміріндегі қайырымдылық пен зұлымдықтың қайнар көзі мен табиғатын, себептері мен тетіктерін анықтау. Этика мәдениет жүйесіне оның рационалдық-логикалық бастамасы ретінде адамның өмірдегі әдептік-адамгершілік көріністерін рационалды ойлау тіліне аударуы арқылы енеді. Этика – ғылымның маңызды саласы, әдеп – қоғамдық алғышарттардың саласы, адамгершілік – адамның ар-ұяты арқылы жеткен ішкі тұрақтандыру саласы. Этика практикалық философия ретінде, адам өмірінің күнделікті қажеттіліктерін бағдарлайтын ғылым ретінде туындайды. Әдеп, адамгершілік дегеніміздің өзі не? Әдеп – этиканың зерттеу нысаны, қоғамдық сана-сезімнің формасы және жеке тұлғаның өзіндік бағасын анықтауға бағытталған қоғамдық қарым-қатынастардың түрі. Адамгершілік – жеке тұлғаның ізгілік еркіндігінің, оның және жалпы қоғамдық

талаптардың ішкі себептермен үйлесуінің қайырымдылыққа ұласатын адамның шығармашылығы бағытының саласы.

Этикадағы нормативтілік сәтін ғылымда жиі атайды. Этика – болуға тиісті туралы ғылым ретінде, адамгершілік заңы, принциптер, ұждан қағидалары, нағыз адамшылық қағидалар туралы ғылым ретінде болғандықтан абстрактылы сипатты иеленбеуі мүмкін емес. Болуға тиісті туралы ғылым ретінде болғандықтан ол адамның адамгершіліктік, шығармашылық-өзгергіштік идеалдың табиғаты туралы да ғылым.

Адамгершіліктік еркіндік құбылысына негізделетін моральдық таңдау мен қойылған мақсаты жүзеге асыру арасында сәйкессіздік пайда болады. Бостандық деген шексіз ерік емес, еркін тілектерді орындау емес, танылған қажеттілік негізіндегі адамның жеке жауапкершілігі дегенді білдіреді. Бұл жерде қайырымдылық пен тиістілік ұғымдарын сипаттайтын адамгершілік мақсат, мотив, жауапкершілік пен ақталудың мәні зор. Шығармашылық жолындағы әрбір адам бастапқыдан еркін, азат, шығармашылық бостандыққа ие болуға тиіс. Әйтсе де әрбір шығармашылық актісінен, істен немесе әрекеттен соң адамгершілік мақсат пен талапты іштей қабылдаудың, ақтық ұғынудың нәтижесін бейнеленген сенім-пікір қалыптасатын бағалау кезеңі, моральдық ақталу, айыптау немесе қолдау сәті туады.

Адам кең жүйедегі ойлауға көшеді, өйткені көз жеткізу, сену – танымдық факторлар, бағалау өлшемдері мен тәртіп мотивтері шоғырланған дүниетаным негізі болып табылады. Этика тарихында түсініктің бұл бағыты әрқашанда кардиналды деп саналды, өйткені дүниетаным – тұлғаны, оның қажеттіліктері мен мотивтерін зерттеудің алдын алады. Қоғам, әлеуметтік орта адам тіршілігінің басты белгілері: кез келген адам бүкіл адамзаттың өкілі болып табылады. Оның индивидуалдылығы барлық адамға ортақ адам тіршілігімен шартталған. Сондықтан адамзаттың жалпы сипатын қарастыру тұлғаны, адам индивидуалдылығының қасиеттерін зерттеуден басталуға тиіс.

Адамдардың тарихи жаттануында өзінің бұқаралық болуына қарай әлеуметтік жаттануына мүмкіндік беретін ұждан үлкен роль атқарды. Ұждан - қажеттілік және дағды ретінде көрінетін, тиісті – жеке дағды мен өзіндік бағаға айналатын парыздан тікелей туындайды. Өзіндік баға ретінде ұждан тұлғаның қоғамда өз орнын анықтай алу қабілетін көрсетеді. Ұждан – тұлғаның моральдық дағдыларында іске асатын, моральдық жауапкершілік пен бейконформизмді білдіретін интимді сенім, «бейсаналық әмірші».

«Мораль» ұғымы оны, бір жағынан, инстинкті, импульсивті мінез-құлық қалпына, екінші жағынан, белгілі бір нәтиже алуға бағытталған рационалдық есепке қарсы қоюшылық арқылы ашылады. Ең алдымен моральдық уағыздар: «Өзінің қаламаған нәрсені өзгеге жасама» (адамгершіліктің алтын заңы) немесе сүйіспеншілік қағидасы: «өз жақынынды өзінді-өзін сүйгендей сүй» – адамнан ізгілікті сақтауды талап етеді.

Этика үшін игілік негізгі ұғым болды және бола береді. Өйткені, оның басты мақсаты – адам өміріндегі қайырымдылық пен зұлымдықтың қайнар көзі мен табиғатын, себептері мен тетіктерін анықтау. Этиканың мәдениет жүйесіне оның рационалдық-логикалық бастамасы ретінде, адамның өмірдегі әдептік-адамгершілік көріністердің рационалды ойлау тіліне аударуға тәуекел жасауы кіреді. Этика – ғылымның маңызды саласы, әдеп-қоғамдық алғы шарттардың негізгі тірегі, адамгершілік-адамның ар-ұяты арқылы жеткен ішкі тұрақтандыру тетігі. Этика практикалық философия ретінде, адам өмірінің күнделікті қажеттіліктерін бағдарлайтын ғылым ретінде туындайды. Этиканың өмірлік практикамен қатысты байланысы бір бағытта сақталды – бұл кәсіптік этика, адамның кәсіптік қызметінің саласы. Әдеп, адамгершілік дегеніміздің өзі не?

Әдеп – этиканың зерттейтін объектісі, қоғамдық сана-сезімнің формасы және жеке тұлғаның өзіндік бағасын бекітуге бағытталған қоғамдық қарым-қатынастардың түрі. Адамгершілік – жеке тұлғаның ізгілік еркіндігінің, оның және жалпы қоғамдық талаптардың ішкі себептермен үйлесуінің қайырымдылыққа ұласатын адамның көркемөнері мен шығармашылығы бағытының саласы.

Әдеп – адамның қажеттілігіне айналып қалыптасып кеткен тұрақты қасиеті. «Халықта ауру қалса да, әдет қалмайды» деген мәтел осы жәйттің мәнін айқындай түседі. Жағымды әдет адамның бар күш-жігерін пайдалы істерді тындыруға көмектеседі. Ал жағымсыз әдет, керісінше, адамның іс-әрекетіне, мінез-құлқына нұқсан келтіреді. Әдет адамның іс-әрекет түрлеріне орай, жан қуаттарының ерекшеліктеріне қарай бірнеше салаға бөлінеді. Мысалы, тазалық сақтау, ұқыптылық, орнымен сөйлеу, адамгершілік, кішіпейілділік сияқты қасиеттер адам бойындағы жағымды әдеттерді қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Қазақтың дәстүрлі әдеп мәдениеті дүниенің екі бөлігі табиғат пен адамның етене жақын болғандығы мен олардың еншісі бөлінбеген күйде өмір сүргендігін куәлайды. Мұның басты негізіне көшпелілік өмір салты жатады. Көшпелілер өздерін табиғаттың тікелей жалғасы, соның төл баласы ретінде сезінді. Өздеріне дейін қолданысқа енбеген, қуаң даламен шөлейтті тек көшпелі ғана меңгере алды. Осындай қатал табиғи ортада өмір сүрген көшпелі айналасындағы мәдени арнаға ерекше бір икемділікпен қараған және бұл атадан балаға үлгі ретінде беріліп отырған.

Адамдар арасындағы қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуде әдет-ғұрып мінез құлықтың неғұрлым көне әрі қуатты нормативі болып табылады. Бұл тапқа дейінгі қоғамда және таптық қоғамда да, өтпелі кезеңде де осылай болған. Қай қоғамда болмасын әдет-ғұрып мінез құлықтағы өзге ережелерден өзгеше инерцияға ие, қоғам мүшесінің психологиясына тікелей әсер беріп, басқа нормативтерді ығыстырады.

Дәстүрлі этиканың негіздерін ұғыну үшін ғарыштың тернарлық үлгісі әлеуметтік айна екендігін, яғни, өз кезегінде, орталық шеңберді құрастыратын, үш горизонтальды буындарға бөлінушілікті ескеру маңызды. Космологиялық көзқарастарға сай, дінгекпен құрастырылатын, орталық шеңбер әлеумет құрылымының бірлігін, тұтастығын және мәңгілігін рәміздейді. Қазақтардың артта қалғандығы және енжарлығы туралы кездесетін түсініктерден қылық бағдарларының жоқтығы шықпайды, қайта керісінше, көшпелі өмір салты мен қатал ауа-райы индивидтерді дербестікке мәжбүрлейді. Алайда, қасиетті тәртіпке қатыстылық пен оны ұстап тұрудың маңыздылығы әрекеттердің мақсаттары мен түпкі мағынасын айқындап отырды, оның өмірлік табыстарының болашақтығын және тұлғалық бірегейлікке жете алуды себептеді.

Адам өз мәні бойынша тек қана өзінің жеке нақтылы қалпымен ғана емес, сондай-ақ оны құрайтын барлық табиғи қасиетермен де, мүмкіндіктермен де таусылмайды және қанағаттанбайды. Адамның эмпирикалық табиғаты мен оны құрайтындардан шығатын адамның өзі қалағанымен және істей алатынымен қатар, оның барлық талпыныстарымен қатар, адамға тиістіліктің идеалды күші, жоғарыдан, өзінің эмпирикалық табиғатынан асып түсетін және оны қайта өңдейтін инстанциядан берілген үндеу ретінде сезінетін – ар дауысы ықпал етеді; өзінің нағыз мақсатын, өзінің нағыз ішкі мәнін жүзеге асыруды ол осы үндеуді орындаудан, өзінің эмпирикалық тіршілігінің шегінен шығудан көреді. Адамның «табиғи құндылығы» басқада, терең мағынада маңызы зор оның табиғатына сай келетін өмір салты туралы натуралистік формадағы барлық ой-тұжырымдардың адам табиғатының өзіндік ерекшелігі өзінің осы табиғатын жеңіп, оны өзгертуде деген іргелі фактінің алдында тас талқаны шығады.

Объекторталықтық дүниетаным адамды табиғи-тарихи үрдістің нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл көзқарасқа сәйкес, адамның дамуы экономикалық, саяси, техникалық жағдайлармен анықталады. Мұндай дамудың жоғарғы сатысы болып адамның ақыл-парасаты табылады. Аталған бағыт арқылы көптеген мәселелерді түсіну қиынға соғады: неге көп жағдайларда адамды гумандаудан алшақтады, неге адам нақты әлеуметтік жағдайларға нашар бейімделеді, неге ол қарама-қайшылықсыз бағытты көтере алмайды және т.б.

Субъекторталықтық дүниетаным адамды басқаша қабылдайды. Бұл бағытқа сәйкес, адамның бойында болмыстың барлық құпиялары көрініс тапқан. Оны тек ұтымды әдістермен танып-білу мүмкін емес. Адам – микрокосм, оның әлемінің нақты айқын шегі жоқ. Тарих

дегеніміз адамның өзін-өзі дамытуының «соқыр тәуекелі», ал объективтік шындық – адамның ішкі күш-қайратының дамуының көрініс табуының нәтижесі.

Моральдық таңдауды кейде, тіпті, тар мағынада, адамның шешім қабылдаудағы саналы әрекетіретінде түсіндіреді. Алайда, осы шешім қабылдану үшін белгілі бір объективтік және субъективтік алғышарттардың, таңдау шарттарының және осы таңдауды жүзеге асыру мүмкіндігінің болуы қажет. Және де шешімнің қабылдануымен таңдау әрекеті аяқталмайды. Оның жалғасы болып шешімді жүзеге құралдарын таңдау, оны іс жүзінде жүзеге асыру және нәтижелерді бағалау табылады. Сол себепті де, моральдық таңдауды қарастыру кезінде адамның жүріс-тұрысының барлық объективтік және субъективтік құрамдас бөліктері көзге түседі.

Бұл көзқарас тұрғысынан моральдық таңдаудың құрылымын былай көрсетуге болады: мәселені анықтау, таңдау түрлерін тану, шешім қабылдау, мақсатқа жету құралдарын тану, таңдауды іс жүзінде жүзеге асыру, нәтижелерге жету және оларды бағалау. Сонымен қатар, адамның мәселені шешу жолын таңдауы объективтік және субъективтік жағдайларға байланысты екендігін ескерген жөн. Объективтік жағдайлардың қатарына жүріс-тұрысты таңдау және оларды жүзеге асыру мүмкіндіктерінің түрлерінің болуын жатқызуға болады. Ал субъективтік жағдайларға тұлғаның адамгершілік дамуының деңгейі, оның белгілі бір мораль жүйесінің талаптарын түсіну дәрежесі, борыш, ар-ұят сезімінің дамуы және жеке тұлғаның басқа да адамгершілік мінездемесі жатады.

Адамның, қоғамның немесе топтың алдында тұрған моральдық таңдау қажеттігін анықтайтын мақсаттардың ауқымы өте кем. Ол субъектілердің ортақтығы дәрежесімен де, маңыздылығымен де, күрделілік деңгейімен де сипатталады. Яғни, әртүрлі мақсаттарды адамгершілік бағалаудың бірдей болуы мүмкін емес. Егер таңдау түрлерін анықтау кезінде мораль таңдаудың жағдайлары мен мүмкіндіктерін толық және жан-жақты зерттеуге бағыттайтын реттеушінің ролін атқарса, онда жүріс-тұрыс түрін таңдай кезеңінде оған шешуші роль беріледі. Жүріс-тұрыстың түрін таңдауда маңызды роль адамгершілік себептерге берілген. Неге дәл осы әрекет дұрыс? Мұндай таңдау неге негізделген? Осы сұрақтар жүріс-тұрыс түрін таңдауға мейлінше мол сипаттама береді. Таңдау әрқашанда белгілі бір құндылықтан бір құндылықтың артықшылығын білдіреді. Кейбір жағдайларда таңдауды негіздеу және таңдаудың өзі ешбір қиындықтарды туғызбайды, ал бір кездері олар себептердің ерекше күресінің тууына негіз болады. Осы екінші жағдайды адамгершілік шиелініс жағдайы деп атайды.

Адамдардың өз алдарына қойған мақсаттары мен оған жетуде қолданылатын құралдардың ара-қатынасы туралы мәселе көптеген ғасырлар бойы дау туғызуда. Басқаша айтқанда, мақсат кез келген құралды пайдалануды ақтай ала ма? Әрине, бұл жерде адал ниетті мақсат туралы айтылып отыр.

Этикалық ой тарихы мақсат пен құралдардың өзара байланысы туралы мәселеге қатысты екі баламалық жауап ұсынған. Олар макиавеллизм концепциясынан және абстрактілі гуманизмнен көрініс тапқан. Бірінші бағыт «мақсат кез келген құралды ақтайды» қағидасы түрінде белгілі. Бұл бағытқа сәйкес, құралдар мақсатқа тәуелді, оған бағынады, ал мақсат құралдардан тәуелсіз. Құралдарды таңдаудың негізгі талабы ретінде олардың мақсатқа жетудегі тиімділігі ұсынылады, ал олардың адамгершілік жағдайы есепке алынбайды.

Екінші концепция жоғарғыдағы концепцияға қарама-қарсы бағытты ұстанған, бұған сәйкес, ешқандай мақсат оған жету құралдарын ақтай алмайды. Құралдар мақсаттар толығымен тәуелсіз және өзіндік оң немесе теріс құндылыққа ие. Мысалы, бірінші концепцияның өкілі ретіндегі иезуиттер «егер ол мақсатқа тезірек жетуге жәрдемдессе, кез келген зорлықты атауға болады» деп санаған, ал екінші концепцияны жақтаушылар зорлықты абсолюттік зұлымдық ретінде тани отырып, оны мақсатқа жетудегі құрал ретінде қолдануға тыйым салған. Соңғылардың пікірінше, құралдар қандай болса, мақсат та сондай болады: адамгершілік сипаттағы құралдар адамгершілік сипаттағы мақсатқа алып келсе, арам ниетті сипаттағы құралдар арам мақсатқа алып келеді. Басқаша айтқанда, бұл

концепцияның негізі мына анықтамада бекітілген: мақсат құралдарды анықтамайды, керісінше, құралдар мақсаттарды анықтайды.

Жалпы және бастапқы әлеуметтік-философиялық мағынасында бостандық бастауы, әрине оның қазіргі жаңа «саяси бостандық» ұғымына кіретін арнайы, жеке мазмұнымен сәйкес келмейді. Қоғам азаматтарына белгілі мөлшерде мысалы, баспа және ауызша сөз бостандығы, жиналыстар мен одақтар бостандығы, саяси сайлауларға қатысу бостандығы берілу керек - бұл нақты қоғамның нақты рухани жағдайына байланысты және тек жалғыз бір жалпы бостандық бастауынан априорлы анықталмайды. Адам тұлғасының белгілі бір, қатаң белгіленген және бостандықтың бұзылмайтын ауқымын мен оларды табудың белгілі бір формаларына құқы туралы индивидуалистік идея, «адамның туа біткен құқықтары» туралы жалған ұғымнан шыққандықтан қызмет студия жоғары бастауымен сәйкес келмейтін ретінде жалпы теріске шығарылуы керек, ал жеке бостандық идеясының өзі тек қызмет ету бастауымен байланыста ғана өзін ақтап шыға алады. Іс жүзінде әлемдегі тіпті ең либеральды және демократиялық деген бірде бір қоғам мызғымай белгіленген адам құқықтарын нақты іске асыруға жол бермейді: қоғамға қауіп төнген кезде бұл құқықтар сөзсіз шектеледі; жалпы қоғамның рухани жағдайына және қызмет студия жалпы бастаулары іске асатын ағымдағы қоғамдық міндеттердің сипатына байланысты бұл құқықтардың жалпы ауқымы мен олардың әр қайсысының жеке салыстырмалы салмағы айтарлықтай өзгереді. Жалпы бостандықтың өз мүдделері, еркін қоғамдық құрылыс жекеленген адам «құқықтарын» шектеуді талап етеді, ал олардың өзі қызмет ету бастауларымен және онымен байланыстағы ынтымақтастық пен бостандықты тауып, іске асырудың тек қосалқы құралы болғандықтан әрқашан салыстырмалы және туынды болады.

Этиканың категориялары

Адамға жағымды нәрселердің бәрі жақсылық ұғымына кіреді. Адам жақсылық атаумен өзінің арман-мұраттарын, болашақтан үміттенуін, адамзатқа деген игі тілек, сенімін білдіреді. Жақсылық арқылы жеке адамдардың іс-әрекеттеріне, қоғамдық қатынастарға баға беріледі, тұлғаның ізгілігі айқындалады.

Жамандық – керісінше, адам күнкөрісіндегі жағымсыз көріністерінің жалпылама аталуы. Оған негізінен қоғамдық пікірмен айыпталатын теріс қылықтар мен пиғылдар жатады. Жамандыққа арамдық біртабан жақын. Кісіге әдейі қастандық жасау, оған нақақтан ұрыну, ата-ананы сыйламау, олардың тілін алмау, жетімнің ақысын жеу, адамды орынсыз келемеждеу, жәбірлеу, жалған куәлік беру, ғайбат сөйлеу, ұрлық қылу секілді жамандықтың әртүрлі көріністері өкінішке орай, қазір де кездеседі.

Жақсылық пен жамандыққа қатысты бізді толғандырып жүрген бір мәселе: «Адам туысынан жаман ба, зұлымдыққа бейім бе?» деген сұрақ. Ғұламалар бұл сұраққа әртүрлі жауап беріп келеді. Олардың кейбірі-адам жануардан жаралған, сондықтан одан мұра болып қалған соқыр сезімдер (инстинктер) адамды жарға соқтырмай қоймайды дейді. Енді біреулері: «туғаннан адам сәби сияқты пәк, тек оны бүлдіретін қоғам» деген пікірді жақтайды. Шынтуайтқа келгенде, адам міндетті түрде зұлымдыққа әуес емес, ол жақсылықтың адам өмірінің барлық жақтарын қамти алмағандығынан туындайды. Жақсылық пен жамандық туралы жалпы түсінікті қарастырып өткен соң, олардың қазақилық баламалары мен дәстүрлі көшпелі қоғамдағы реттеушілік тетіктеріне тоқталып өтейік. Дәстүрлі қазақ қоғамында жақсылық, имандылық ұғымымен түйісе қолданылып келді. Имандылық тек таза діни ұстаным емес. Абай айтқандай, иманжүзді адам дегеніміз өз бойына кісілік қасиеттерді толық қондыра білген тұлға. Өзінің 12 және 13 сөздерінде ақын иманның діни және халықтық түсініктеріне талдау береді. Соңғысын Абай адам болудың шарты жақсылық пен жамандықты айыра білу қабілеті деп түсіндіреді. «Кімде-кім жақсы дүр, жаман дүр ғибадат қылып жүрсе, оны ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуел – иманның иғтиқатын махкамлемек керек, екінші – үйреніп

жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе екен. Кімді-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды».

Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласымен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

Жоғарыда аталып өткендей, дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі жақсылық пен имандылық құндылықтары, негізінен халықтың ауызекі шығармашылығында көрініс тапқан. Сөзіміз дәлелді болу үшін Жұпар Ақтомпышқызы термесінен бір үзінді келтірейік:

Жақсылық қайдан шығады,
Жамандық көзін жұмбаса.
Жамандық қайдан шығады,
Жалғандық төсін ұрмаса.
Дархандық қайдан шығады,
Мейірім жүзін бұрмаса,
Іштарлық қайдан шығады,
Қызғаныш ешкім қылмаса.
Имандылық қайдан шығады,
Тәрбие, ұят болмаса.
Абырой қайдан шығады,
Талап пен еңбек болмаса.
Өркениет қайдан шығады,
Мәдениет, өріс болмаса.

Жақсылық, жамандық, имандылық ұғымдары ауызекі мәдениет жағдайында мақал-мәтелдерде, накыл сөздерде, үлкендердің бата беру дәстүрінде, салт пен дәстүрде, ырымдарда ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Мысалы, төменгі бата түрінде жақсылық пен жамандықты айыра білу тілегі айтылған:

Адамзат туы – ар болар,
Әділдік – соған нәр болар.
Жадыға тұтсаң осыны
Жақсылық саған жар болар.
Қасыңның жолы тар болар,
Тілектен қазына жиғанның
Туысына тұнық бол,
Татулыққа – тамаша бол
Ықыласқа – иық бол.
Ошағы, орны бар болар.
Ошақта отың маздасын,
Орныңнан ор қазбасын.
Құрдасыңа – қуаныш бол,
Сырласыңа – сынық бол
Жылағанға жұбаныш бол,
Ана алдында аласа бол,
Ар алдында биік бол.

Қорыта айтқанда, қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде этиканың маңызды ұғымдары «жақсылық» пен «жамандық» өзіндік мазмұнға ие болып, тұлғаралық қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарған.

Қайырымдылық және оның антиподы зұлымдық өздерінің абстракциялық мағынасында адамгершілік пен имансыздықты білдіреді. Қайырымдылық ұғымы адамдардың ең жалпы мүдделерін, болашаққа деген үмітін, талап-тіліктерін білдіреді. Қайырымдылық өмірдің сақталуы мен дамуына қызмет етеді. Зұлымдылық, керісінше, өмірге кедергі жасап, оны жоюға тырысады. Этикадағы барлық жақсы және жаман қасиеттер салысырмалы мәнге ие. Мысалы, қорқыныштан туған көнбістік өз құнын жоғалтады. Э. Фромның айтуынша,

жекелеген жақсылықтар мен жамандықтар емес, ізгілік пен күнәқарлық мінез-сипаты этикалық зерттеудің нағыз пәні болып табылады.

Жақсы адам пайдалы заттарды, өнер туындыларын және ой жүйелерін тудыра алғанымен, бұл игіліктің ең маңыздысы оның өзі болып табылады. Егер физикалық өсу өзіне қажетті жағдайларда жүзеге асырыла беретін болса, ал адамгершілік деңгейдегі жаратылыс үдерісі автоматты түрде іске қосыла қоймайды. Э. Фромм жазғандай, «адам ахуалының қасіреті оның дамуының толық еместігінде. Адам әрқашан да толық туылуға үлгермей жатып-ақ өмірден өтеді». Адамның мәні мен жазмышы осында.

Аристотельдің айтуынша, адам мақсатын назарға алу арқылы ізгілікті анықтауға болады. Жақсы адам – бұл ақыл-ойдың көмегімен өз әрекетінде адам бойына тән мүмкіндіктерге жол ашатын адам. Спинозаның көзқарасы бойынша, ізгілік адамның өз күшін пайдалануын білдіреді, ал күнәқарлық – өз күшін пайдалана алмаушылық, зұлымдылықтың мәні – әлсіздік. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды, «қайырымдылықтың» анықтамасы – бұл қалыпты әлеуметтік құндылықтарды білдіретін жалпы этикалық ұғым ғана емес, адамдар қылықтарында жүзеге асатын адамгершілік.

Ізгілікті адам концепциясының айшықты көрінісі XX ғасырдың ұлы гуманисі А. Швейцердің өмірді қастерлеу туралы ілімінде байқалады. Оның негізгі сәттеріне тоқаталайық. «Адам өзінің ішкі ұмтылысында өмірге қолынан келгенше көмектесуге тырысқанда ғана, кез келген тірі нәрсеге зиян келтірмеуді ұстанғанда ғана нағыз адамгершілігімен көрінеді. Ол үшін өмір қасиетті. Ол ағаштың жапырағын жұлмайды, бірден-бір гүлді үзбейді, бірде-бір жәндікті басып кетпейді. Жазғы түнде шаммен жұмыс істеп отырғанда, отқа ұмтылған көбелек қанатының күйгенін көрмес үшін терезені жауып, қапырықта отырғанды дұрыс көреді».

Өмірді қастерлеу этикасы өзге адамдар алдындағы парыздан бас тартып, өздерін еркін сезінген адамдарды мақтау да, даттау да керек емес есептейді. Ол қанай формада, қандай жағдайда болмасын, біздің өзге адамдарға қатынасымызда адам болып қалуымызды талап етеді. Сен бақыттысың, сондықтан, көп нәрсені құрбандыққа шалуға тиіссің, өзгелерге қарағанда саған денсаулық, қабілет, талант, табыс, байлық және т.б. көп мөлшерде берілген, мұның бәрін сен өз-өзінен келді деп есептеуге тиіс емессің. Сен оның ақысын өтеуің керек. Сен өзге өмір үшін өз өмірінің күшін беруге міндеттісің.

Алайда, нақты өмір компромисстерге (келісімдерге) толы, өз өмірді сақтау үшін мен зиян кетіруі мүмкін өзге өмірлерден өзімді қорғауым керек. Мен өсімдіктерді, жануарларды жою арқылы өзіме азық табамын. Менің бақытым өзгелерге зиян келтіруден құралады. Шындығында, этикалық емсе, тек өмір қажеттігі мен этиканың қоспасы болып табылатын нәрселерді адамдар этикалық ретінде қабылдайды.

Гуманистік этика бұл компромисті мойындамайды және ақтамайды. Ол тек өмірді сақтауға және дамытуға қызмет ететін нәрселерді ғана ізгілік, қайырымдылық ретінде мойындайды. Мұнан өзге қылықтардың барлығы, мейлі ол қандай жағдайда жасалсын, зұлымдылықты сипаттайды. Адам өмірге зиян келтіруі қажеттігіне қаншалықты бағынатынын және бұл үшін өзіне қаншалықты кінә арқалайтыны әрқашанда өзі шешіп отыруы тиіс. Адам осылайша адамгершілік тұрғыдан шынығады. Сонымен, гуманистік этикада қайырымдылық – бұл өмірді бекіту, адамның өз күшін дұрыс пайдалануы. Ал ізгілік – бұл өзінің өмір сүруі жаупкершілік. Зұлымдық адамды күшінен айырады, жамандық, күнәқарлық – бұл өз-өзіне деген қатынастағы жауапсыздық. Мұндай жағдайда моральды шын мәнінде бекіте алатын жалғыз философияның, керісінше, бұл мағынада мүлдем мақұрым болып саналуы оғаш көрінуі тиіс.

Шындығында кез-келген моральдық ережені кезінде біздің идеялардың бүкіл жүйесі терең қондырылған және уақытында барынша жалпы пікірлерді қалыптастыруға жалғыз қабілетті теологиялық рухтың ең алғаш енгізген жалпы мойындалуы керек. Бірақ өткеннің жиынтығы, дәл осылайша, бұл бастапқы жалпылықтың теологияның өзінің мәнінің азаюымен бір мезгілде үнемі кемігендігіе дәлелдейді; басқалары сияқты моральдық ережелер

де, халық бұқарасының әрбір қылықтың адамның жеке немесе әлеуметтік өмір сүруіне нақты ықпалын ұғыну қабілеті өскен сайын, таза рационалистік қайта бағалауға ұшырата бастайды.

Моральды саясаттан мәңгіге ажырата отырып, бүгінде оның жекелеген қолданысы адамзат далалығының еншісіне берілген, осылайша жалпы ережелердің қалыптасуына тікелей теңестірілді. Ол жалпы ережелердің алдыңғы қатарлы халықтарға үндеу сала отырып, ертедегі данышпандар ол мәселелер тек діни жоралғылармен ғана шешіледі деп ұйғарылған, арнайы мәселелердің бір тобын қоғамдық пікірдің қарауына тапсырады: мысалы, Үндістандағы ғалым политеистер практикалық гигиенаның көптеген мәселелеріне қатысты әлі күнге осылай ойлайды.

Зұлымдылықтың әртүрлі концепциялары. Этикалық ой тарихында зұлымдылықтың әртүрлі концепцияларын кездестіруге болады: оны ақтаудан бастап, «аз зұлымдық» теориясымен сипатталатын апологиясына дейін. Олардың арасында зұлымдылық туралы діни ілім белді орынды иеленген. Оның бизнес этикасына тікелей қатысы бар. Егер нарықтың дамыған ошақтарын (Батыс және АТА) алар болсақ, онда христиандық пен буддизмнің (әртүрлі көріністегі) үстем ықпалын байқауға болады. Әлеуметтік зерттеулер мәліметіне сүйенсек, еуроамерикандықтар негізгі этикалық құндылықтар ретінде христиандықтың он өсиетін атайды.

Зұлымдылықтың христиандық концепциясы бойынша зұлымдылық Құдайдан емес, әлемнің Құдай жаратқан бейболмысынан шығады. Бүтіндей алғанда, әлем игілікті және әсем болып табылады, ал зұлымдық онда салыстырмалы түрде өмір сүреді: жетіспеушілік, жоқшылық, терістеушілік және бейболмыс түрлерінде. әлемде жетілмеген заттар – балшық, ірің, тұрпайлықпен қатар, моральдық зұлымдықтар да – күнә мен күнәкарлар да өмір сүреді. Күнәлі әрекеттердің мазмұны алуан түрлі: өтірік, адасушылық, қулық, өзімшілдік, ыза, өлім, қырқыс, алдау, өсек, реніш, мақтаншақтық, тәкаппарлық, бірбеткейлік, сатқындық, қаталдық, маскүнемдік, ұрлық, жала және т.б. Олар жалпыадасзаттық адамгершілік нормалардың бұзылуын білдіреді, ал діни тұрғыда жаратылыстағы күнәкарлық туралы мифпен байланысты. Қанауды, құлдықты, түрмені, қару мен бомбаны Құдай емес, адам ойлап тапты. Жоқшылық пен ауыр еңбекті Құдайдың еркі емес, адамның менмендігі мен ақымақтығы тудырды. Біз қаруымызды тастауға тиіс бүлікшілдерміз.

Зұлымдылықтың христиандық түсіндірмесінде тән құмарлығын сынау идеясы үлкен орын алған. Інжіл уағызы былай дейді: «Тәннің камын жеуді құмарлыққа айналдырма». Адамның табиғаты алғашқы күнәкарлықтан бері бұзылған, тек Құдайдың шапағаты ғана адамды құтқара алады. Христиандықпен салыстырғанда исламда адам үшін зұлымдықтың көзі өзге адамда емес. Адам үшін тозақ болып оның өзімшілдігі табылады. Адам өз-өзінен бас тартып, Құдайға жақындауы керек.

Бүгінгі әлемде адамның бейшаралығы идеясы өз көрінісін авторитарлық жүйелерден (фашизм, социализм, автократия және т.б.) тапса, оларда мемлекет, партия, элита, автократ үстем күштерге айналса, ал мүгедек өз бейшаралығын мойындап, бағынуға мәжбүр болады. Қазіргі кездегі көптеген «демократиялық мемлекеттердегі» нақты демократия мен еркіндіктің жоқтығын, жоғарыда келтірілген зұлымдықтардың үстемдігін олардың билеушілері «халық еркі» туралы арзан демагогиямен жапқысы келеді. Шындығында, алдау – күнә, ал арам пиғылымен алдау – екі есе күнә.

Егер зұлымдық нақты өмір сүрген болса, онда гуманистік этиканың алдында мынадай сұрақ туындайды: авторитарлық бұйрықтар мен тыйымдарға сүйенбей адам жаратылысының деструктивті қырларын қалай шектеуге болады? Бұл сұраққа Э. Фромм өзгеше жауап береді. Оның пікірінше, жек көрудің рационалды және иррационалды түрлері бар. Реактивті, рационалды жек көру – бұл адамның өзінің және өзге адамның өміріне, еркіндігіне, идеясына төнген қаупіне жауап. Ол өмірлік қатерге жауап ретінде пайда болады және қатер сейілгенде жойылады: ол өмірдің ұмтылыстарына қарсы тұрмайды, керісінше, оған серік болады.

Иррационалды жек көру – бұл мінездің белгісі, үнемі жек көруге дайын тұру. Жек көруші адам өзінің осы сезімін көрсетуге қолайлы жағдай туғанда өзін бақытты сезінетіндей көрінеді. Өзінді-өзі жек көруге де болады, ол құрбаншылдықтан, аскетизмнен жиі көрінеді.

өмірді бектуші энергияға кедергі келтіретін жеке және әлеуметтік жағдайлар деструктивтілікті тудырады, ал ол, өз кезегінде, зұлымдылықтың әр алуан көзінің бастауына айналады. Бұдан шығатын қорытынды, адам міндетті түрде зұлым емес, ол өзінің өсуі мен дамуына қажетті жағдайлар жоқтығынан зұлым адамға айналады. Зұлымдық өз алдына дербес өмір сүре алмайды, ол қайырымдылықтың жоқтығының, өмірде өзін іске асырудағы сәтсіздіктің нәтижесі болып атбылады.

Жоғарыда қоғамдық өмірге тән оның әдептік ортасын құрастыратын идеалды бастаудың онда үлгі идея ретінде, яғни адамның жүріс-тұрысын іске асатын мұрат немесе «солай болуға тиістілік» ретінде анықтайтын құндылық ретінде көрініс беретіні атап көрсетілді. Сол арқылы қоғамдық өмірдің мәнін құрайтын бастаудың адамгершілік сипатта болатыны (сөздің кең мағынасында) айтылады.

Парыз – этикадағы маңызды категориялардың бірі. Ал кәсіби этикадағы оның алатын орны тіпті ерекше. Мораль саласын жеткілікті негізбен міндеттіліктер саласы деп те атайды: қайырымды бол, адал бол, әділ бол. Бол! Парызда басқа категорияларға қарағанда міндетті себепті жақ әлдеқайда жоғары дамыған. Ол тек идеяға нақты анықтама беріп қоймайды, сонымен қатар, оған бұйрықтық сипат беріп шақырады, талап етеді, оның жүзеге асуын қалайды. Борышты адам болу – оның мәнін, талаптарын білу ғана емес, осы талаптарды тәжірибеде сақтау да. Көптеген ғұламалар борыш сезімін жоғары бағалаған И. Кант жазғандай, борыш – адамды өзінен өзі жоғары етіп қоятын ұлылық. А. Блок та оған қосылғандай: «Парызсыз шынды ұмытпа, ол – бұл әлемдегі жалғыз әуен. Парызсыз өмір де, құштарлық та жоқ» деген. Бұрынғы тоталитарлық-әкімшілік жүйе әдептің маңызды ұғымы парызды адамгершіліктен бөліп алып, тұлғасыздандырылған жалпылама талап мағынасында қолданды. Адам өзінің ішкі қажеттіктері мен мүдделерінен бас тартып, қоғамның, мемлекеттің, партияның бұйрықтарын бұлжытпай орындауын парызды өтеу деп түсіндірілді.

Шын мәнісінде, парыз – ар өлшемі, жер бетінде жаратылғандардың ең тамаша туындысы да – адам. Ұлы Абай айтқандай, құдай адамзатты өз махаббатымен жаратқан. Парыз адам болудың қадірін білу деген сөз. Адамға дүниедегі ең қиыны, күрделісі – нағыз адам болу. Ол осы жоғары аттың иесі екендігін ешқашан ұмытпай, күнделікті өмірде көрсетіп отыруы тиіс. Әйтпесе, адамдық келбетін жоғалтып, хайуанға құсап кетуі мүмкін. Ондай жағдайда адам өзінің кісілік қасиеттерінен айырылып та қалады. «Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар» деген халқымыз. Кісілік бұл жерде адамгершілік ұғымының баламасы ретінде қолданылып отыр.

Кәсіби этиканың маңызды категорияларының қатарына абырой категориясын жатқызуға болады. Кәсіби абырой – бұл өз борышын жан-тәнімен орындаудың жоғары әлеуметтік құндылығын (қажеттігін және маңыздылығын) түсіну және оны қоғамдық көзқараспен тану.

Абырой категориясы намыс категориясымен тығыз байланысты. Бұл категориялар іс жүзінде өздерінің объективтік мазмұны бойынша сәйкес келеді, бірақ оларды нысандары бойынша ажыратуға болады. Абыройды бағалау – бұл қоғамдық көзқарасты бағалау, ал намысты бағалау – бұл, ең алдымен, тұлғаның өз қалауы бойынша жүзеге асырылады. Әрине, намысты бағалау қоғамдық көзқарастан алшақ жүзеге аса алмайды, алайда, бұл жерде өзіндік бағалау ерекше ролді иеленеді. Ал бұл бағалау, өз кезегінде, тұлғаның қоғам алдындағы жетістіктерін сезінуімен негізделеді. «Намыс» ұғымы Д. Кішібековтың пікірінше, адамгершілік қасиеттің ең бағалы көріністерінің біріне жатады. Әрине, намыстың түрлері көп. Ол отандық намыс, ұлттық намыс, діни намыс, жершілдік намыс, рулық намыс, жыныстық намыс, жанұялық намыс, мамандық намыс болып бөлініп кете береді. Намыс бар жерде жігер бар, қайсарлық, алған мақсатқа жету үшін қиындықтарды жеңе алатын табандылық бар. Намысы жоқ, ар-ұяттан, тіпті адамдық бейнеден айырылады. Намыс азаматтықтың басты бір көрінісі. Қазақ халқының тегі нашар емес. Ол мықты халық. Онда намыс та, жігер де, батырлық та болған. Оның негізі де бар. Тарихқа үңілейікші. Александр Македонский көп әскерлерімен Орта Азия жерлеріне енгенде мықты қаруланған күштің

қарсылығына тап болған, олардың ішінде әсіресе ерекше қимыл көрсеткен сақ-скифтер екендігі тарихтан белгілі.

Қызметкер абыройы мен ұжым абыройының ұштасуы мақтаныш сезімін, яғни, құқыққорғау органдары қызметкерінің осы жүйеде қызмет ететіндігін сезінудің моральдық қанағаттанған сезімін тудырады. ғайтып, жоғарлыта түседі, қызметкерлердің кәсіби борышын тиімді орындауға көмектесді.

Абырой категориясының тағы да бір құрамдас бөлігі – өз сөзінде тұру. Сөзінде тұратын адам! Бұл – адамның маңызды қасиеті, тіпті, оны кейде абырой түсінігімен теңестіріп жатады. Сөз бердің бе – сөзінде тұр, уәде бердің бе – орында. әйпесе, адамдар сені сыйлаудан қалады және өтірікші, бос сөздің адамы деген атқа қаласың. Абыройды қадірлеу, бағалау – бұл борыш әрі күнделікті міндет. Абыройдың мазмұны белгілі бір дәрежеде адамның жалпы мәдениетінің деңгейіне, оның рухани және физикалық дауына, мемлекет туралы ойлай білу қабілетіне тәуелді. Ал бұған үздіксіз, тұрақты үйрену керек.

Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесінің басқа халықтарға ұқсамайтын өзіне тән мән-мазмұны, ерекшеліктері бар. Осылардың бәрі атадан-балаға жазылмаған заң ретінде халық педагогикасы құралдары арқылы өңделіп, толықтырылып отырған. Біздің пайымдауымызша: моральдық-этикалық дәстүрлер дегеніміз моральдық сана тәжірибесіне ендірілген, адамгершілік қатынас мазмұнында көрініс тапқан моральдық ережелер мен нормалар.

Тарихи кезеңдердің жаңа дәуірі туғанымен ешқашан құнын жоймайтын моральдық-этикалық категорияларға: ар, ұят, намыс, абырой, ұждан, борыш, парыз, т.б. жатады. Оған қазақ халқының «Ақылды болсаң, арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта», «Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы», «Ұят кімде болса, иман сонда», «Әдептілік, ар-ұят – адамдықтың белгісі», «Өз ұятын білген кісі, бір кісіге төрелік береді» т.б. деген мақал-мәтелдері дәлел бола алады. Қазақ халқы ар-ождан, абыройды қатты қастерлеген, оны адамгершіліктің туы етіп көтерген, сондықтан жастарға бата бергенде «Абыройлы бол!», «А, құдай абыройыңнан айырма», – деп тілек білдіріп отырған. Ал, намыс – адамның ішкі сезімі, абыройды қорғайтын құралы. Намыс – адамның қадір-қасиетіне байланысты өте нәзік, өткір, күшті лап етпе сезім. Ол адамды жаман әрекеттерден сақтайтын таза ұлы қасиет. Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесі туған жерге, отбасына, үлкен-кішілерге, қоғамға т.б. көрініс береді. Үлкендерге деген сыйластықты орнату мақсатында қалыптасқан нормалар мінез-құлықтың қалыптасуына зор ықпал етеді. Бұған мысал: үлкеннің жолын кесіп өтпе, сөзін бөлме, үлкендерге сәлем бер, үлкендердің көңілін қалдыратындай қылық жасама, т.б.

Мораль, адамгершілік, парыз деген ұғымды ең алғаш отбасынан яғни ата-анасы арқылы біліп, түсінеді. Ата-ана парызы – өтелмейтін парыз. Соның ішінде ананың орны ерекше. «Ана сүтін оны Меккеге үш рет арқалап апарсаң да өтей алмайсың», – деп халық бекер айтпаған. Халықтық тәлім-тәрбиеде әкенің де орны ерекше құрметті. Аналарының балаларына «әкең біледі», «әкеңмен ақылдас», «әкеңнен бұрын асқа отырма» деп барлық нәрсені әкесінің нұсқауымен істеуге үйретуі әкенің қазақ отбасындағы орнын көрсетеді. Мұның бәрі қазақ халқының бала тәрбиесіне үлкен мән бергенін дәлелдейді. «Он үште отау иесі» деген ұғым бойынша бабаларымыз ес білген шағынан бастап баланы өмірге даярлаған, әсіресе ер бала шыр етіп келген сәтінен он үшке дейінгі кезеңде өмірдің құпия сырын, ауыртпашылығын, тұрмыс-қарекетінің жыл мерзіміне сай ерекшелігін үйретіп, құлағына құйып отырған. Он үш жасқа дейін осынау ғаламды дұрыс игерген бала өзінің өмірін де басқара алады, елін қорғауға да ақал-парасаты жетеді деп түсінген. Халық педагогикасында ең негізгі қағида адамнан, адамның өмірінен артық, одан қымбат, одан қасиетті ешқандай құндылық жоқ деген көзқарасты ұстану және адамды айырбастайтын, оны өмірі пиде боларлық дүниеде ешқандай құндылықтың жоқтығын түсіну болып табылады. «Адам деген ардақты ат», «Адам болып туған соң, адам болып өлу лазым», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», т.с.с. халық даналығындағы мақал-мәтелдер адамның құндылық екенін дәлелдейді. Қазақ халқының моральдық-этикалық нормалары болашақ мұғалімдерді

мақсаттылыққа, ішкі сұраныспен өмір сүру және жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру ісіне, барлық жағдайда моральдық кодекс принциптері мен жоғары адамгершілік идеяларды басшылыққа ала отырып, оларды оқу-тәрбие ісінде жүзеге асыруға, кәсіби парызылық сана-сезімінің қалыптасуына көмектеседі.

Этиканың негізгі категориясы «қайырымдылықты» қарастыру оның «пайда» түсінігімен арақатынасын анықтамай толық жүзеге аспайды. «Пайда» адамдардың экономикалық ұмтылыстарының соңғы мақсатын білдіреді. Бұл, әсіресе, ұзақ жылдар бойы теңестірілуі мен аскетизм рухында тәрбиеленген, байлық, ләззат алу, табыс туралы ойлаудың өзі әдеттен тыс саналған кешегі посттоталитарлық қоғам мүшелері үшін маңызды.

Қайырымдылық пен пайданы қарсы қоюдың бұрыннан келе жатқан дәстүрі бар. Кезінде Аристотель өзінің «Никомах этикасында» этиканың айналысатын мәселесі жай игіліктер емес, жоғары игіліктер деген болатын. Еуроапплық этикада әртүрлі ойшылдар моральдық әрекет пен утилитарлық әрекет арасын ажырата зерттеген. Алайда «қайырымдылықты» да, «пайданы» да біріктіретін нәрсе бар. Олар қалыпты әлеуметтік құндылықтарды білдіреді. Егер қайырымдылық адамның мақсатымен көбірек байланысты болса, ал пайда – бұл белгілі бір мақсатқа жету үшін жарамды құралдардың сипаттамасы. «Пайда», «табыс», «тиімділік» – бұлар максимаалды мақсаттарға минималды құралдармен жетуді білдіретін негізгі ұғымдар. Мұндай пайдалы әректі арнай зерттейтін ғылым праксеология деп аталады.

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

Жеңіл деңгей

1. Аксиология және адамгершілік мәселесін анықтаңыз.

Орташа деңгей

1. Құндылық ұғымын қарастырыңыз.

Күрделі деңгей

1. Адам өмірінің құндылығының басты мәселесі неде?

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Негізгі:

1. Ғабитов Т. Философия. Оқулық. Алматы, «Заң әдебиеті», 2018.
2. Кенни Энтони. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2- том, Орта ғасыр философиясы: оқулық. Алматы, 2018.- 400 б
3. Темірғалиева Қ.А., Бәкірова А.Т. Философия: оқу құралы. Алматы, 2016.
4. Рысқалиев Т.Х. Философия тарихы:оқулық. Алматы, 2015.
5. Алтаев Ж., Қасабек А. Философия тарихы. Оқулық. Алматы, 2017.
6. Алтаев Ж., Қасабек А. Қазақ философиясы. Оқулық. Алматы, 2017.
7. Хрусталеv Ю. М. Философия:учебник. 2015.

Қосымша:

1. Шадинова Г.А., Көлеген Г.Б. Философия негіздері. Оқу-әдістемелік құрал.– Түркістан: Тұран. 2018.
2. Қоңырбаева К. Қазақ философиялық ойы эволюциясындағы еркіндік идеясы. Алматы, 2013
3. Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: Әлеуметтік- мәдени негіздер. Монография. Алматы. 2013
4. Дайрабаева Г.Б., Шадинова Г.А. Ақпарат философиясы. Жоғары оқу орындарының магистранттарына арналған лекциялық жинақ. Түркістан, 2018
5. Философияның таңдаулы 25 кітабы Аударм.: Құранбек Ә., Рыскиева А.А. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018

WEB сайттар:

- 1.Кенни Энтони. Батыс философиясының жаңа тарихы, 1- том, Орта ғасыр философиясы. Астана, 2018. <http://rmebrk.kz/>
2. Жекебаева М.Ә. Философия. Оқу құралы. Алматы, 2018. <http://rmebrk.kz/>

3. Бондаренко Ю.Я., Зекрист Р.И. Философия. Учебно-методическое пособие. Шымкент, 2019. <http://rmebrk.kz/>
4. Шинтаева Ф.Е., Жуматаева Ж. Основы философии. Москва, 2013. <http://rmebrk.kz/>
5. Горелов А.А. Основы философии. Москва, 2013. <http://rmebrk.kz/>